

“ҚИССАИ САЙҚАЛИЙ” АСАРИДА ҚОФИЯ ВА РАДИФНИНГ ЎРНИ

С.Сойипов, dotsent v/b-jspi.uz

XVIII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган Собир Сайқалий ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос муносиб ўрин эгаллайди. У ўз даврининг тараккийпарвар ижодкорларидан бири бўлиб, ўзбек шеърини ва айниқса, дostonчилигининг энг илғор анъаналарини давом эттирган мутафаккирлардан ҳисобланади.

Ҳозирги кунга қадар Собир Сайқалийнинг ҳаёти ва ижоди чуқур ва атрофлича илмий тадқиқ этилмаган. Собир сайқалий асарлари орасида энг кўп тарқалгани унинг “Қиссаи Сайқалий” асаридир. Асар қўлёзмаларининг мукамал ва тўлиқ бўлган нусхаси ўзбекистон Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар фондида № 77 инвентар рақами билан сақланмоқда. Бу қўлёзманинг китобат санаси 1274 хижрий (1858 мелодий) йил бўлиб, уни Мулло Абдулкарим валади Мулло Муҳаммад Хиротий “эшони калон” девонхонасида таҳрир қилган. Демак, бу қўлёзма Собир Сайқалий вафотидан 60 йил ўтгач кўчирилган. “Қиссаи Сайқалий” дostonнинг кейинги нусхалари шу қўлёзма асосида кўчирилган бўлиши ҳақиқатга яқиндир.

Шундай экан, биз Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар фондида № 77 инвентар рақами билан сақланаётган Собир Сайқалийнинг “Қиссаи Сайқалий” асари қўлёзма нусхасини асос қилиб олиб, унинг мазмунини ифодалашда қофиянинг ўрни масаласи тадқиқини амалга оширишни ўз олдимишга мақсад қилиб қўйдик.

Собир Сайқалий дostonни ёзишда шеърини шаклнинг муҳим унсури – қофияга ҳам алоҳида аҳамият берган. Шоир асарида вазн билан бир қаторда қофиянинг алоҳида ўрнини ҳисобга олган. Бинобарин, бадий асарнинг асосий мазмунини таъсирчан, ёрқин ифодалашда қофия муҳим аҳамиятга эга.

Сайқалий қофия танлашда асосий эътиборни унинг дoston мазмунига мутаносиб бўлишига қаратади. Қаҳрамонлар характериға қараб сўзларни саралайди ва оҳангдошликни ташкил қиладиган сўзларни маснавий жанри талабларидан келиб чиққан ҳолда жуфт-жуфт қилиб бир тизимға солади. Муҳими, шоирнинг бадий маҳорати туфайли қофияланган сўзлар тизмаси шаклан бадийлик мазмунан теранлик касб этади.

Деди: ровий ўшал дам шоҳимардон,
Ки қилди, ўн минг одам ерга яксон.
Муъовия кўруб ул кори Ҳайдар,
Чу келди, ёдиға гуфти паямбар.
Деб эрди, кўркунгиз ул кун Алидин,
Ки бул шеро худо отлиғ валидин.
Қизил салла пешонидин чолонсўнг,
Қўлиға чўп дастини олон сўнг.
Агар мағрибу машриқ бўлса лашкар,
Қириб саф айлагай ул кунда Ҳайдар.
Бу сўзлар ёдиға келгач ўшал шоҳ,
У ердин юз ўгируб қочти ногоҳ.
Тамом шоҳилар қочти шошибон,
Алининг қирғони ҳаддин ошибон¹.

Бу лавҳада Ҳазрати Алининг қаҳрамонлиги образли ифодаланган. Шоир воқеалар занжирини усталик билан бадий тил унсурлари, шеърӣ санъатлар ва қофия уйғунлигида боғлаб тасвирлашға муваффақ бўлган. Шеърнинг асосий мазмуни тенгсиз жангда Ҳазрати Алининг шижоати ва ғайрати туфайли Муъовиянинг аскарлари қириб енгилгани воқеаси акс этганида кўринади. Мазкур иқтибосдаги қофия танланган тасвирнинг ёрқин, ифоданинг таъсирчан бўлишини таъминлаган. Қофиядош сўзларнинг аксарияти Ҳазрати Алининг номи ёки нисбатини ифодаловчи отлардан иборат: Вали, Али, Ҳайдар, Шоҳимардон. Бу сўзларға қофиядош бўлган

¹ Қисса Сайқалий, 214-бет.

сўзларга ҳам эътибор қаратамиз: “Яксон”-ўн минг одамни ерга қилди яксон; “Ҳайдар”-Расули акрамнинг “жанг вақтида ундан кўрқингиз” деган сўзларига ишора қилиниб, ... “паямбар” сўзи билан қофияланмоқда. “Алидин” сўзига оҳангдош “валидин” сўзи ишлатилиб, Ҳазрати Алининг “Шери худо” лақабига ишора қилинмоқда. “Лашкар” сўзига “Ҳайдар” сўзи қофияланиб, мағрибу машриққача лашкар тортилган бўлса ҳам ҳазрат Али уни қириб ташлаши мумкинлиги муболаға санъати орқали образли ифодаланмоқда. Шундан кейинги “шоҳ” билан “ногоҳ” сўзлари орқали Муъовиянинг бу аҳволни кўриб, жанг майдонидан қочганига ишора қилинмоқда. Лавҳанинг охириги байтидаги “шошибон” ва “ошибон” қофиядош сўзлари шомий аскарлар мағлуб бўлганлигидан далолат беради. Шеърнинг умумий руҳи кўтаринки оҳангда бўлиб, ундаги қофиядош сўзлар ҳам шунга мувофиқ пафосни бериш учун хизмат қилган. Бу бадий лавҳадаги қофиядош сўзларда икки товушдан тортиб (Ҳайдар-паямбар) то 8 та товушгача (чолон сўнг, олон сўнг) оҳангдошлик кузатилади.

Мазкур иқтибосда бош қаҳрамоннинг душман устудан ғалаба қилиши шеърнинг бошидаёқ “Ки қилди ўн минг одам ерга яксон” мисраси орқали ифодаланган. Шу боис воқеанинг асосий йўналишини ёрқин очиб бериш мақсадида бу ғалабанинг сабабчиси Шоҳимардон (яъни Ҳазрати Али) оти тилга олиниб, унга қофия сифатида “яксон” сўзи қўлланган. Бу қофиядош сўзлар бошқаҳрамон – ҳазрати Алининг жасоратини тўлақонли ифодалашга хизмат қилган. Шеърин лавҳанинг кейинги байтларида қофия вазифасини бажариб келган “Ҳайдар-паямбар”, “Алидин-валидин”, “чолон сўнг-олон сўнг”, “лашкар-Ҳайдар”, “шоҳ-ногоҳ”, “шошибон-ошибон” сўзлари ҳам ўзига хос вазифани бажариб келган. Улар бадий лавҳадаги асосий мазмун – Ҳазрати Алининг жангда Муъовия устидан ғалаба қилганлигини таъкидлашга қаратилган. Бу ҳолни биз Собир Сайқалийнинг шоирлик маҳорати муҳим омилларидан бири десак, янглишмаган бўламиз. Шоир бу бадий усулни қиссининг бошидан то охиригача санъаткорона қўллаган.

Собир Сайқалий асарда радифлардан ҳам ўз ўрнида унумли фойдаланган. Уларнинг турли туман намуналарини келтириб, бу билан асар мазмунинг ёрқин ифодаси ва шаклининг гўзаллигига эришган. Радифлар “Қиссаи Сайқалий”да образ, характер ва воқеалар тасвирида қўшимча бадиий восита сифатида хизмат қилган. Бинобарин, радифлар такрорланиб кўлланиши жиҳатидан асардан ёки унинг муайян қисмидан кўзланган мақсадни таъкидлаб кўрсатиш, урғуни асосий моҳиятга қаратиш сингари вазифаларни бажаради.

Ҳазрати Алининг Муъовия устидан ғалабасига бағишланган бобдан келтирилган қуйидаги “этибон” ва “кетти” сўзларининг қофиядош сўзлардан кейин мунтазам такрорланиши ана шундай бадиий “миссия”ни адо этган:

Худони ёд этиб, ул марди майдон,
Ғазабдин Ҳайдари наъра урибон.
Лабин тишлаб яна тушти талошқа,
Бўлаклаб ҳар тарафга бошқа-бошқа.
Сурулуб ҳар сори саф топтурурди,
На эрларни уруб ёр қотирурди.
Бузарди сафларни хез этибон,
Уруш майдонини хунрез этибон.
Туролмай анда қайтиб Шом кетти,
Бу ишдин неча юртда ном кетти.¹

Мазкур иқтибосда радиф вазифасини охириги икки байтдаги “этибон” ва “кетти” сўзларининг такрори бажариб келмоқда ва парчадаги асосий ғоянинг бадиий талқинида катта рол ўйнамоқда. Собир Сайқалийнинг ижодкор сифатидаги асосий Маҳорати шундан иборатки, у иш-ҳаракатни белгилаб берувчи мазкур ҳар иккала радифни узига хос равишда воқеанинг кўтаринки ва қувончли руҳини акс эттиришга ҳамда ўзига хос пафосни ифодалашга хизмат қилдирган.

¹ Қиссаи Сайқалий, 230-бет.

Собир Сайқалий асарда радифнинг хилма-хил турларидан фойдаланиб, уларни воқеалар йўналишидан келиб чиқиб танлаган ҳамда қисса мазмунини ёрқинроқ ифодалашга хизмат қилдирган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Қиссаи Сайқалий” достонида муаллиф ўхшатиш, сифатлаш, мажозий тасвир, муболаға каби бадиий ифода воситаларидан ўринли ва унумли фойдаланган. Шунинг учун ҳам достонда туркий адабий тил бутун жозибаси, кенг ифода имконияти, бадиий эстетик қуввати билан намоғён бўлган.

Мазкур достон ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида ёзилган, ушбу вазн достоннинг ғоявий руҳига уйғун бўлиб, асар бадиий талқинининг ўзига хослигини таъминлашга хизмат қилган.